

APŠVIETA

LITERATŪROS APŽVALGA

Europos kultūros istorijoje Apšvieta (Švietimo ar Šviečiamąja epocha) apibūdinamas laikotarpis, trukęs XVIII a. Kaip ir Renesansą, Apšvietą galima laikyti pereinamuoju, arba epochų sąvartos, metu. Toks požiūris leidžia geriau suprasti, kodėl Apšvietos raiška nesibaigia su valstybės sunaikinimu 1795 m., o tęsiasi dar ir XIX a. pradžioje.

Apšvietos literatūra senojoje Lietuvoje gyvavo tam tikrose palankiose terpėse. Pirmiausia ir svarbiausia iš jų buvo universitetinė erdvė. Tiek Vilniaus, tiek ir Karaliaučiaus universitetuose ne tik ugdytos vis naujos rašytojų ir raštijos kūrėjų kartos, bet ir kurti teorinio pobūdžio darbai, norminę ir kitaip veikę literatūros raidą, taip pat ugde visuomenės literatūrinį skonį, jos kultūrinius lūkesčius. Kiek mažesniu lygiu ir nebe tokia didele apimtimi tie patys dalykai buvo atliekami karalių ir didikų rūmuose, taip pat vyskupų bei klebonų aplinkoje ir įvairiuose vienuolynuose.

Kalbant apie reiškinį, suteikusius Apšvietos literatūrai savitumo, būtina paminėti keletą pačių reikšmingiausių. Savitais tos epochos ženklais tapo kai kurie labai svarbūs įvykiai, pirmiausia savarankiškos Prūsijos Karalystės atsiradimas 1701 m., Ketverių metų seimo darbas (1788–1792), 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, Tado Kosciuškos sukilimas ir trys Abiejų Tautų Respublikos padalijimai (1772, 1791 ir 1795). Jie žymėjo gelmines permainas regiono valstybių ir visuomenių gyvenime, o jos atsispindėjo tiek epochos raštijoje, tiek ir grožinėje literatūroje. Abiejose (raštijoje ir literatūroje) tuo laikotarpiu toliau vyko reikšmingi, nuo viešojo visuomeninio ir politinio gyvenimo tiesiogiai nepriklausę procesai. Pastaruosius suprasime, jei į juos žvelgsime kaip į ankstesnės epochos kultūroje prasidėjusių procesų tąsą. Apšvietos laikotarpiu visiškai sumenko kai kurių anksčiau kūrybinei raiškai vartotų kalbų, pavyzdžiui, rusėnų, reikšmė, o kai kurių, kaip antai lotynų, vartojimo sfera irgi pradėjo siaurėti. Tuo tarpu kitos kalbos kultūros kūryboje ne tik sutvirtino savas pozicijas, bet jas dar labiau išplėtė (pirmiausia į tas sferas, kurias galime laikyti Apšvietos „vaikais“: periodinę spaudą, publicistiką, eseistiką ir t. t.). Tai pirmiausia pasakytina apie lietuvių, lenkų, vokiečių ir žydų literatūras. Pavyzdžiui, be itin svarių religinių bei pasaulietinių raštų vokiečių ir lotynų kalbomis, Prūsijoje tuo metu buvo sukurta europinės reikšmės literatūros kūrinių lietuvių kalba (Kristijono Donelaičio *Metai*). Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje pasirodė išliekamosios vertės lotyniškų ir lenkiškų mokslo veikalų, buvo sukurta aukštos meninės vertės literatūros kūrinių lenkų kalba. Ypatinga epochos žyme reiktų nurodyti žiniasklaidos atsiradimą Lietuvoje, todėl epochos raštijos ir literatūros raidos apžvalgą dar galima pradėti ir užbaigti reikšmingais „apšviestojo proto“ kūriniais, pirmiausia Jono Pašakauskio (1684–1757) 1735–1749 m. leistais įvairiais kalendoriais ir Pranciškaus Paprockio (1723–po 1805) laikraščiu *Lietuvos kurjeris* (*Kurier Litewski*, 1760–1763) bei to laikraščio priedais: *Literatūros žinios* (*Wiadomości Literackie*, 1760–1764), *Užsienio žinios* (*Wiadomości Cudzoziemskie*, 1760–1764) ir *Vilniaus laikraščio priedas* (*Suplement do Gazet Wileńskich*, 1761–1764; pastarasis buvo spausdinamas iki 1792). Be šių, būtina paminėti *Gardino laikraštį* (*Gazietą Grodzieńską*, 1775–1783), leistą Gardine, Antano Tyzenhauzo (1733–1785) įsteigtoje spaustuvelyje. Nuo Paprockio *Lietuvos kurjerio* šis skyrėsi didesniu dėmesiu krašto

gyvenimui, jame spausdinti originalūs straipsniai apie baletą, teatrą, kitų šalių kultūrą, politiką, istoriją, taip pat Gardino piliečių kalbos ir kt.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje aktyvesnę kūrybinės visuomenės raišką ypač skatino dviejų vienuolių (jėzuitų ir pijorų) konkurencija švietimo ir kultūros baruose. Ir vienai, ir kitai priklausę asmenys parengė ir išleido nemažai vadovėlių ir mokslo veikalų, aukštines žmogaus proto galias, kėlusius mokslo bei mokymo svarbą, klasikiniėje Antikoje ieškojusių grožio, harmonijos ir doros, o Kunigaikštijos istorijoje – pilietiškumo idealų. Iš tokių verta paminėti Antano Skorulskio (1715–1780) *Filosofijos, o būtent logikos, metafizikos, bendrosios ir šakinės fizikos, apybraižą* (*Commentariolum philosophiae logicae scilicet, metaphysicae, physicae generalis et particularis*, 1755), senąsias scholastines koncepcijas derinusią su naująja filosofija; iki šių dienų reikšmės nepraradusį Motiejaus Dogelio (1715–1760) parengtą *Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos diplomatijos kodeksą* (*Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, d. 1, 1758, d. 4, 1764, d. 5, 1759), Benedikto Dobševičiaus (1722–po 1782) *Dabartinių filosofų pažiūras* (*Placita recentiorum philosophorum*, 1760; čia plačiau aptarta Isaacko Newtono (Izaoko Niutono) fizika), Karolio Virvičiaus (1717–1793) *Racionaliąją visuotinės istorijos santrauką* (*Abbrégé raisonné de l'histoire universelle*, d. 1–2, 1766–1771), istoriją traktavusią kaip pirmutinį mokymosi dalyką, Europoje versta ir nesyk spausdintą Kazimiero Narbuto (1738–1807) *Logiką* (1769, 1776 ir kt. leid.) ir daugelį kitų veikalų.

Kai panaikinus Jėzaus Draugiją 1773 m. buvo įkurta Edukacinė komisija, švietimo sklaida valstybėje tapo sistemingesniu, tvarkingesniu ir kryptingesniu procesu. Mokslo ir mokymo knygos imtos rengti atsižvelgiant į sukurtos naujos keliapakopės švietimo sistemos poreikius. Tuo metu pasirodė palankiai amžininkų įvertinta Adolfo Kamenskio (Kamieński, 1737–1781) *Piliečių edukacija* (*Edukacja obywatelska*, 1774), Jeronimo Stroinovskio (1752–1815) *Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslas* (*Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej, i prawa narodów*, 1785, 1791 ir kt. leid.), taip pat daug talentingų mokslininkų ir literatų išugdžiusio Gottfriedo Ernesto Groddecko (Gotfrydo Ernesto Grodeko) (1762–1825), gausūs Tomo Husaževskio (1732–1807), Joachimo Lelewelio (1786–1861) ir kitų senojo Vilniaus universiteto profesorių ir šios Alma Mater auklėtinių veikalai iš visų žinijos sričių.

Išsamesnį mokslinės, pedagoginės, filosofinės, juridinės ir kitokios raštijos foną pateikėme, norėdami ne apskritai priminti žinomus dalykus, bet nurodyti juos kaip labai svarbų visuomenės literatūrinių lūkesčių horizontą formavusį veiksnių. Jis pasižymėjo naujumu, originalumu, ekspresyvumu ir didžiule poveikio jėga. Tokie patys dalykai iškyla, vertinant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos literatūros, pirmiausia lenkakalbės, artefaktus, jos kūrėjų biografijas ir reikšmingesnius literatūrinio gyvenimo įvykius. Jau minėta, kad šiuo laikotarpiu Lietuvoje, pirmiausia Vilniaus jėzuitų universitete bei jo aplinkoje, atsiranda periodinė spauda (Jono Pašakauskio kalendoriai, Pranciškaus Paprockio *Lietuvos kurjeris*). Tuo metu pasirodo iškilios rašytojų Adomo Stanislovo Naruševičiaus (1733–1796), Juliano Ursyno Nemcevičiaus (1758–1841) ir Felicijono Vikovskio (1728–1784) figūros. Apšvietos idėjos garsiai suskambėjo Vilhelmo Kalinskio (1747–1789) pamoksluose. Valstybės pastangas apsiginti ženklino Jokūbo Jasinskio (1761–1794) poezija ir sukilėlius į lemiamas kautynes ugingais žodžiais lydėjusio Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (1744–1803) pamokslai.

Ketverių metų seimo ir Tado Kosciuškos sukilimo dienomis lietuviškoji raštija irgi pasirodė naujais pavidalais. Pirmą kartą nuo Jogailos ir Vytauto laikų valdovas, seimas ir vykdomoji valdžia į lietuvius – vieną iš trijų Respublikos tautų – kreipėsi gimtąja kalba. Yra žinoma, kad į lietuvių kalbą buvo verčiami Ketverių metų seimo nutarimai. Į lietuvių kalbą buvo išversta, bet nespėta išspausdinti 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija. Lietuviškai į krašto gyventojus keliuose atsišaukimuose kreipėsi

sukilimo vadovybė. Su lietuviška daina į mūšius žengė Jasinskio sukilėliai. Ir lietuvių kalba žuvusius tautiečius palydėjo į paskutiniąją kelionę: į lietuvių kalbą buvo išverstas Šv. Jono bažnyčioje 1794 m. balandžio 20 d. pasakytas gedulingas Karpavičiaus pamokslas, tuoj pat išspausdintas ir daugysk garsiai perskaitytas bažnyčiose, viešose vietose ir kariniuose daliniuose.

Apie spartesnę lietuviškosios raštijos raidą Prūsijoje kalba Mykolo Merlino (Mörlin, 1641–1708) Pagrindinis lietuvių kalbos principas (*Principium primum in lingua Lithuanica*, 1706; pirmasis teorinis lietuvių kalbotyros veikalas), Jono Šulco (Schultz, apie 1684–1710) į lietuvių kalbą išverstos *Ezopo pasakėčios* (1706; pirmasis grožinės literatūros vertimas), Jokūbo Perkūno (Perkhun, 1665–1711) *Pagrįsta nuomonė apie dešimtį į lietuvių kalbą išverstų Ezopo pasakėčių ir jas įkvėpusį raštą* (*Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzen zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift*, 1706; pirmoji grožinės literatūros recenzija), Pilypo Ruigio (Ruhig, 1675–1749) *Lietuvių kalbos meletema* (*Meletema, e re ipsa, autoribus variis, atque experientia, sistens linguam Lituanicam*, parašyta apie 1735, bet tuo metu neišspausdinta; pirmasis mokslinis lietuvių kalbos tyrimas) ir jos pagrindu parengtas *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrimas* (*Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften*, 1745), Povilo Frydricho Ruigio (Ruhig, apie 1725–po 1781) *Lietuvių kalbos gramatikos pradmenys* (*Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick*, 1747) ir kai kurie kiti pasaulietinio turinio raštai.

Dideli nuopelnai šioje srityje priklauso žinomiausiam XVIII a. Prūsijos pamokslininkui, Karaliaučiaus universiteto profesoriui, generaliniam Prūsijos superintendantui*, lietuviškosios raštijos organizatoriui Johanui Jakobui Kvantui (Quandt, 1686–1772). Didžiausias jo nuopelnas lietuvių raštijai – pirmasis visos Biblijos leidimas. Tam reikalui generalinis superintendantas subūrė didelę patyrusių vertėjų grupę, o jai vadovauti paskyrė vyskupą Joną Berentą (Behrendt, 1667–1737) ir buvusį Lietuvių kalbos seminaro docentą Petrą Gotlybą Milkų (Mielcke, apie 1692–1753). Pats Kvantas Šventojo Rašto lietuviškam leidimui parašė vokišką istoriografinio pobūdžio pratarbę, kurioje apžvelgė lietuviškų Biblijos vertimų istoriją XVI–XVIII a.; lietuvišką pratarbę šiam leidiniui parašė Berentas. Pirmoji lietuviška Biblija išėjo Karaliaučiuje 1735 m. rudenį. Po 20 metų (1755) Kvanto rūpesčiu ten pat pasirodė iš naujo suredaguotas antrasis Biblijos leidimas. Taigi iki XVIII a. vidurio Kvanto ir gausių jo talkininkų pastangomis lietuvių raštija įsisavino visus pagrindinius religinės literatūros žanrus. Sklaidos ir poveikio aspektais žvelgiant, 1735 m. išspausdintą Šventąjį Raštą pelnytai galime pavadinti dar vienu nacionaliniu lietuvių naratyvu.

Šiomis aplinkybėmis reikšmingiausią žingsnį į pasaulietinės raštijos sritį – vienintelę, kurios lietuvių literatūra dar nebuvo „užėmusi“, – žengė buvęs Kvanto mokinys, Tolminkiemio kunigas Kristijonas Donelaitis (1714–1780) – reikšmingiausia figūra visoje senojoje lietuvių literatūroje. Suderinęs antikinės eilėdaros išmanymą su gimtosios kalbos normomis, Donelaitis sukūrė originalų metrotoninį hegzametą ir juo parašė keletą kūrinių: šešetą pasakėčių ir poemą.

Reikšmingiausia iš jų yra keturių giesmių poema *Metai* (kurta laikotarpiu nuo 1765 iki 1775; pirmąsyk išspausdinta 1818). Tai – savitas originalus kūrinys. Nepaisant akivaizdžių ryšių su vienalaikėmis Europos literatūros tendencijomis (gamtos ir nesugadintos žmogiškosios prigimties aukštiniu, dėmesiu kaimo ir valstiečių buitims, civilizacijos ar netgi krikščionybės nepaliestų egzotiškų bendruomenių gyvenimo tematikai, antikinės literatūros ir apskritai visos Antikos sekimu ir pan.), *Metai* pasižymi unikaliomis formaliojo plano bei meninio pasaulio ypatybėmis. Iš formos dalykų minėtina analogų pasaulio literatūroje neturinti poemos eilėdara (minėtas metrotoninis hegzametras, pagrįstas tiek antikinės metrinės, tiek lietuviškosios toninės eilėdaros principais). Iš

* Superintendantas – protestantų dvasininkas, vadovaujantis bažnytinei apygardai. (Red.)

meninio pasaulio ypatybių minėtina poemos erdvė, nudažyta raiškiomis lyrinėmis, didaktinėmis bei satyrinėmis spalvomis, ir kūrinio objektas – žemiausio visuomenės sluoksnio – laisvų ir nelaisvų valstiečių lietuvininkų – gyvenimas ir metinis įprastinių darbų ciklas. Tas jų gyvenimas vaizduojamas taip meniškai, kad leidžia susidaryti gyvą ir gaivalingą Dievo globojamos, gamtos prieglobstyje gyvenančios, tradicinėmis krikščioniškomis vertybėmis besivadovujančios, lietuviškai kalbančios bendruomenės vaizdą. Turint prieš akis tolesnę lietuvių, nuo 1701 m. gyvenusių nebe vienoje, o dviejose valstybėse, istoriją, Vyžlaukio bendruomenės iškėlimas turėjo pranašingos reikšmės visam XIX a. Dėl šios priežasties šiam kūriniai – pirmajam lietuvių grožinės literatūros šedevrui – pagrįstai galime suteikti kito lietuvių nacionalinio naratyvo statusą. *Metų* meninio pasaulio ypatybės ir kai kurios aplinkybės (pirmiausia kultūros sklaidos specifika į carinę okupaciją patekusioje Kunigaikštijoje) lėmė palyginti greitą Donelaičio kūrybos recepciją Lietuvoje. 1818 m. Karaliaučiaus universiteto profesoriui Liudvikui Martynui Rėzai (Rhesa, 1776–1840) pirmąsyk išleidus *Metus* poeto talentą aukštai įvertino Simonas Daukantas (1793–1864), Simonas Stanevičius (1799–1848) ir kiti kūrėjai, dabar žinomi „mokytyjų žemaičių“ vardu. 1824 m. pasirodžius Donelaičio pasakėčioms Stanevičius sukūrė antra tiek savų ir 1829 m. jas išspausdino kartu su Donelaičio sukurtosiomis. Šios publikacijos laikytinos simboliškomis: nuo jų ir kai kurių kitų kiek anksčiau ar veik vienu metu parašytų bei pasirodžiusių grožinių kūrinių galima pradėti nebe senosios, o jau naujosios, atsiradusios XIX a., lietuvių literatūros *sensu stricto** istoriją.

LITERATŪRA

CZESŁAW MIŁOSZ, *Lenkų literatūros istorija*, iš anglų kalbos vertė Kornelijus Platelis, Vilnius: Baltos lankos, 1996; Mieczysław Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002; Eugenija Ulčinaitė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija: XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003; *Lietuva, 1009–2009*, sudarytojai: Adomas Butrimas [ir kt.], Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009.

Senosios Lietuvos literatūra, 1253–1795, sudarė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 287–297.

* *Sensu stricto* (lot.) – siaurąja prasme. (Red.)